

Herbert Romerstein USAst kirjeldas, kuidas pärast Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimist Lääne komparteid Moskva korraldusel toetasid natsi-Saksamaad ja püüdsid takistada oma valitsusi sõjaks valmistumisel, kuid 1941. aasta juunis nõudsid USA kommunistid kohest sõttaastumist, kuigi selleks polnud valmis.

Larry Hart USAst ütles, et ameeriklased on optimistid ja loevad minevikuga tegelemist ajaraiskamiseks. Kuid nad on ka kaastundlikud ja usuvad õiglusse. Kui nad saavad aru kommunismi kuritegudest, reageerivad nad samuti, nagu reageerisid natside julmusele.

Avo Piirisild USAst selgitas USA ja NSVLi kunagist liitlust indiaanlaste vanasõnaga: "Mu vaenlase sõber on minu sõber." See liitlus ei kestnud kuigi kaua.

Tommor Alliko Albaaniast esitas arve albaania rahva kaotustest kommunismi läbi. Selgus, et albaanlaste kaotused on samas suurusjärgus kui balti rahvaste omad. Venemaa peaks võtma eeskujuga Saksamaast ja paluma andestust Vene impeeriumi teedega.

Peeter Luksep Rootsist selgitas, et kuigi 1930. aastatel NLiitu emigreerinud rootslase traagiline saatus mullu avalikustati, ei suuda mõned Rootsi kommunistid seniajani omaks võtta töde Nõukogude Liidu kohta.

Edil Baissalov Kirgiisist tõdes, et vaatamata kommunismi terrorile aitasid kommunistid Kirgiisial keskajast välja saada.

Ameerikas on ilmumas raamat enam kui kaheksajast KGB ettekandest Sahharovi kohta aastail 1967–1990.

Rimvydas Valentukevičius rääkis, et Leedus kehtivad seadused genotsiidi eest karistamise kohta. On algatatud 67 kriminaalasja, kuid kohtusse on jõudnud ainult seitse.

Aminat Saijeva Tšetšeenias jutustas, kuidas 1944. aastal põletati Haibahhi asulas elusalt 700 inimest, kuna puudusid transpordivõimalused nende deporteerimiseks. Massimõrva toimepanija esitati selle eest autasustamiseks ja ametikõrgenduse saamiseks.

Tuntud dissident ja Andrei Sahharovi mõttekaaslane Sergei Kovaljov väitis, et Vene juhtkond jätkab Tšetšeenias metsikusi rahulike elanike vastu sama teadlikult nagu kommunism varem mujal. Võimu juures olev parteinomenklatuur on harjunud olema esimese isiku meele järgi. Riigi eesotsas on KGB. Asi pole ainult Putinis, vaid ka meeskonna liikmetes, keda ta enda ümber on kogunud. Igaüks võtab oma meeskonda neid, keda ta tunneb ja kellega on harjunud koos töötama.

Kalju Mätik

Imre Nagy'i martüürium

György Litván

Nelikümmend aastat tagasi, 16. juunil 1958, tõmbas jahmatav uudis Imre Nagy'i ja tema kaaslaste hukkamisest maailma tähelepanu jälle mõneks ajaks Ungarile ja järjest uusi kolemaid kuritegusid produtseerivale kommunistlikule süstemeile. Kõikjal Lääne-Euroopas, Ameerikas ja Austraalias väljendasid inimesed Nõukogude ja Ungari saatkondade ees korraldatud protestimanifestatsioonidega seda, mida Ungaris sai ilmutada vaid tummade, jahmunud pilkudega või töökohal usaldatavate sõprade ringis sosistatud sõnadega.

Üks konfidentsiaalne aruanne rahva meeleolust, mille István Szirmai, MSZMP (Ungari Sotsialistliku Töölispartei – t/lk) agitatsiooni-propaganda osakonna tookordne juhataja neli päeva hiljem, 20. juunil 1958, Poliitbüroole esitas, algab nii:

"Imre Nagy'i ja tema kaaslaste asjas langetatud otsuse on töötavad hulgad teatavaks võtnud ja suurem osa kiidab selle heaks. See käib eriti töölisklassi rõhuva enamiku kohta. Talupoegade hulgast siiani tulnud vastukaja näitab, et eriti üks osa kesktalupoegi leiab otsuse liiga karmi olevat ja tunneb Imre Nagy'i saatusele kaasa. Haritlaskond ei võta üldiselt avalikult seisukohta, on passiivne, veidi hirmunud."

Rohketest kogemustest teame, mida neil aastail niisugused ilustavad laused tegelikult varjasid. Nagu ka küsimused, millele partei- ja massiorganisatsioonide juhid ja pressi suunajad selle aruande järgi vastust ootasid: Miks ei olnud avalikku kohtuprotsessi? – Millal ja kus see protsess toimus? – Millal nad Rumeeniast tagasi toodi? – Kas Rumeenia andis neile poliitilist varjupaika? – Kas vastab tõele, et teate sellest avaldas esimesena Nõukogude informatsioonibüroo? (Levinud oli eksiarvamus, et see protsess ja hukkamine ei toimunud Ungaris, vaid Nõukogude Liidus.)

Tegelikult toimus see protsess pärast poolteist aastat kestnud ettevalmistusi Budapestis. 1956. aasta novembri lõpul Budapesti Jugoslaavia saatkonnast Kádári kirjaliku garantiiga koju pöörduma valmistuva Imre Nagy'i, tema kaaslaste ja perekonnaliikmed võtsid Nõukogude julgeolekuorganid lihtsalt vangi ja toimetasid sõjaväelennukitega Rumeeniasse. Kogu seda rühma peeti Bukaresti lähedal Snagovi kuurordis – vormiliselt Rumeenia Töölispartei "külalistena" – range valve all, kuni

1957. aasta aprillis arreteerisid Ungari julgeolekutootajad kolonel Sándor Rajnai juhtimisel Nõukogude ja Ungari parteijuhtkonna kokkuleppe alusel Imre Nagy'i ja tema kaheksa kaaslast (Géza Losonczy, Ferenc Donáthi, Sándor Haraszti, Miklós Vásárhely, József Szilágyi, Ferenc Jánosi, György Fazehasi ja Gábor Tánzoszi) ning toimetasid nad salaja Budapesti.

Nende asukoha ja saatuse kohta ei ilmunud poolteise aasta jooksul mingit teadet, neist ei teadnud midagi ka nende Rumeenias vangis peetud lähimad perekonnaliikmed, kuigi vahepeal oli teiseks peasüüdlaseks määratud Losonczy surmud, kõige vankumatum süüalune Szilágyi aga oli eraldi protsessis surma mõistetud ja hukatud.

Peamiste süüaluste rühmale liideti Ungaris arreteeritud Zoltán Tildi, Pál Maléter, Sándor Kopácsi ja Miklós Gimes. "Uurimine" ja asja mitmel korral edasilükatud arutamine toimus Fő tänava "karistuskombinaadis" kõige suurema saladuskatte all. Otsuse langetas vormiliselt Ülemkohtu Rahva-kohtunõukogu (kohe jõustuvana), tegelikult aga otsustasid nende saatuse Kádár ja MSZMP Keskkomitee, loomulikult Nõukogude juhtkonna heakskiitmisel, sest süüdistuskokkuvõtte ja surmamõistetavate nimekirja oli siseminister Béla Biszku juba 1957. aasta augustis, kümme kuud enne protsessi algust, Moskvasse viinud.

Hruštšov ja Kádár mõtlesid, et saavad selle otsusega lõplikult punkti panna Ungari kommunismi ammusele, tegelikult juba Stalini surmast peale kestnud kriisile, mille alguses Imre Nagy oli keskne poliitiline figuur. Tasub meenutada üht jahmatavat kuupäevalist kokkusattumist. 1953. aasta juunikuu keskpaiku, neli kuud pärast Stalini surma, telliti Ungari partei- ja riigijuhid Moskvasse ning tehti neile alandavate õpetussõnade saatel kohustuseks loobuda oma stalinistlikust majanduspoliitikast ja seadust rikkuvaist võimumeetodeist. Mátyás Rákosi aga tehti korraldus peaministriamet üle anda Imre Nagy'ile. Niisiis saabus Imre Nagy rahvasõbralike reformide toimepanijaks määratud peaministrina 16. juunil 1953 tagasi Budapesti ja asus sellele teele, mis teda – kuupäevalise täpsusega! – viis aastat hiljem hukkamisele viis.

Kremli peremeestel õnnestus sel korral leida sobivaim mees selle ülesande täitmiseks. Ainult et nad jätsid kahe silma vahele kaks asja. Esiteks et Nagy oli selleks ülearugi sobiv, sest see langes täpselt kokku tema veendumusega, koguni "kin-nisideega", et sotsialismi saab üles ehitada ka üksmeeles rahvaga, mitte ainult tema vastu. Ja teiseks selle, et Ungari puhul on tegemist Euroopa tüüpi ühiskonnaga, mis reageerib nende omast erinevalt,

kui talle pakutakse – eriti niisuguses dramaatilises serveeringus – alternatiivi stalinismi siiani kogetud tegelikkusele.

Nii viis Imre Nagy'i söaka reformikatsse nurjamine 1955. aastal (Nagy tagandati peaministri ametist ja sai uuesti peaministriks alles 1956. aasta sündmuste tõusulaines, 24. oktoobril – *tlk*) rahunemise asemel 1956. aasta plahvatuseni, esmalt haritlaskonna vastuhakuni, siis üliõpilaste vabadusliikumiseni ja lõpuks tööliste ja kogu ühiskonna revolutsioonilise ja rahvusliku ülestõusuni.

Nõukogude ja Ungari parteijuhtkond oli kindlalt otsustanud takistada selle kordumist mõnes teises sotsialismileeri riigis. Nagu Kádár 1957. aasta kevadel just seoses Imre Nagy'i protsessi ettevalmistamisega deklareeris: "Me peame ungari rahvale, ungari rahva vaenlastele ja ka maailmale näitama, et sotsialistlikus riigis ei saa karistamatult kontrevolutsiooni organiseerida."

Protsessi poolteist aastat kestnud ettevalmistused ja korduvad "hoovõtud" lülitavad praktiliselt välja oletuse, et siin oleks tegu lihtsalt poliitilisest vihast või kättemaksust juhitud läbimõtetamatu sammuga. János Kádár ja tema juhtkonna kaaslased, kellel muidugi lasus Nõukogude ja oma sisemiste julgeolekuorganite surve, ei saanud võimu loogikast ja oma halvast südametunnistusest aetuna lihtsalt rahu, ei tundnud end legitiimselt ega turvaliselt, kuni Imre Nagy ja tema kaaslased – alternatiivse juhtkonna ja poliitika millal tahes aktiivseks ja ohtlikuks muutuda võiv tuumik – olid elus. Peamiselt sellega on nende seisukohalt seletatav, miks nad, hoolimata edukalt arenevast konsolideerumisest, koormasid end selle protsessi poliitiliste ja moraalsete tagajärgedega. 1988.–89. aasta sündmused õigustavad teataval määral nende hirmu.

Ka Nõukogude juhtkonda ei juhtinud lihtsalt viha või kättemaksuhimu, vaid püüd oma võimuvõõndis välja juurida rahvusliku sõltumatuse ja ideoloogilise ketserluse vähimadki võrsed. Ungari näide veenis neid, et ei saa edasi minna XX kongressi poolt väljakuulutatud teed mööda ja et Imre Nagy'i ja tema kaaslaste linnusemüüri kohale var-dasse aetud peadega tuleb katsetajailt võtta sotsialismi iseseisva või rahvusliku tee otsimise isu. Ja kui võrd nad ka Kádárit täielikult ei usaldanud, teadsid nad, et kõige kindlamini saavad nad teda enda külge aheldada selle mõrva abil.

Ja tööpooldest, Kádáride ja tema meeskonnale tegi Imre Nagy'i protsess – ja selle kõrval ka teised pärast 1956. aastat massilise arveteõiendamise raames toimepandud mõrvad – lõplikult võimatuks parteiriigi süsteemist loobumise või selle reformimise. Ja ei ole juhus, et lõpuks ikkagi vältimatu

süsteemivahetus algas 1988. aasta juunis, Imre Nagy'i hukkamise kolmekümnendal aastapäeval tema mälestuseks korraldatud meelevaldusega. Tema ja ta kaaslaste martüüriumist sai see moraalne jõutegur, mis sundis nii moraalselt kui ka oma legitiimsuses kõikuma löönud parteivõime taganema.

Ajalehest Népszava (16.06.1998)

György Litván. Sündinud 19.02.1929. Lõpetanud Péter Pázmányi ülikooli 1950. Aastail 1950–57 keskkooliõpetaja, 1955–56 Imre Nagy'i vaimus partei-opositsionäär, Petöfi klubi liige. 1956. aastal nõudis esimesena avalikult Rákosi kõrvaldamist, võttis osa revolutsiooni taganemislahingutest, mõisteti 6 aastaks vangi. 1958–62 vangis, 1963–71 Árpádi Gümnaasiumi raamatukoguhoidja, 1971. aastast Ajaloo Instituudi teaduslik töötaja, 1991: 1956 Instituudi direktor, 1995. aastast Budapesti ülikooli sotsioloogiainstituudi professor. Ungari Teaduste Akadeemia ajaloo-osakonna nõukogu liige. Uurimisalad: sajandivahetuse demokraatlik, sotsialistlik ja rahvuslik liikumine, 1918. aasta demokraatlik revolutsioon, kahe maailmasõja vaheline emigratsioon, Trianoni rahu poliitiline ja diplomaatiline taust. Ajaloodoktor. Akadeemia auhind (1992), Ferenc Deáki auhind (1994). Töid: *Esimene ungari sotsioloogia töökoda* (1973), *Armastas tõde* (1977), *Ungari mõte – vabamõte* (1978), *1956. aasta Ungari revolutsioon* (1991), *Ervin Szabó – sotsialismi moraalist* (1993), *Oktoobrite sõnum* (1996), *1956. aasta käsiraamat I–III* (kaastoimetaja, 1996).

Edvin Hiedel

Vastuseks Ann Marksoo artiklile

Ann Marksoo võtab oma artiklis "Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel" (Ajalooline Ajakiri 1999, 3/4 (106/107), lk 121–140) vaatluse alla oma isa saatuse Teise maailmasõja aastatel ja tema hilisema kimbutamise KGB poolt, kriitiseerides teravalt minu raamatut "Pagulus ja Nõukogude Eesti" (Tallinn, 1996). Tema kriitika on osaliselt tõepoolest ka õigustatud. Pean tunnustama, et oma joonealuses viites Harri Moora oletatavale mahukale agenditoimikule interpreteerisin ma enne raamatu trükkandmist kiirustades allikat ekslikult ja võimendasin niimoodi üle Moora koostööd KGBga. Olin tõepoolest negatiivselt eelhäälestatud raadiomängus osalenud agentide suhtes, kuid ei jälginud mingit teadlikku kompromiteerimisstrateegiat, vaid lasksin end eksitada Harri Moora suhteliselt varasest värbamisdaatumist — 1944. aasta sügis. Ma kahetsen seda eksimust ja olen valmis oluliselt revideerima Harri Moora rolli julgeoleku agendina, kuid ei pea õigeks seda ka olematuseni pisendada.

Kui operatiivtoimiku alusel jälgitavatele isikutele omistas KGB varjunimesid tagaselja (Jaan Tõnissoni kui "Tjozka" juhtum kuulub selle kategooria alla), siis agendiks värvatud isikud olid sellest teadlikud. Sõjajärgses julgeolekuaparaadis ei töötanud ka mingid süvapsühholoogid, kes püüdsid inimestesse sisendada "võrgusoleku tunnet", nagu seda kirjeldab Ann Marksoo, vaid üsna jõhkrad ja eelkõige rakendusliku mõtteviisiga mehed. Agente värvati ikka igapäevases jälitustegevuses kasutamiseks, neid ei kutsutud ka enam ülekuulamis-tele, vaid nendega kohtuti konspiratiivkorterites. Kui agent mingit olulist teavet ei andnud ja saboteeris koostööd julgeolekutöötajatega, siis arvati ta lihtsalt agentuurivõrgust välja, millele Stalini ajal sageli järgnes ka vahistamine.

Olen veendunud, et värbamisvestlus Harri Mooraga, kus julgeolekumehed rõhusid teadlase suurele perekonnale ja selle edaspidisele küsitavale saatusele, ei toimunud 1953. aastal, vaid juba 30. novembril 1944, nagu on kirjas ka KGB õiendist tuntud "natsionalistide" seast värvatud agentide kohta (ERAF, f 131, n 1, s 244, k II, l 401). Selles dokumendis on agendina "Moskvin" märgitud ka teine KGB poolt Lääne luureteenistustele legendeeritud vastupanuorganisatsiooni "Eesti Vabasta-